

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-140-145

ТЕЛЬВАК Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та спеціальних
історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка,
Orcid ID: 0000-0002-2445-968X
e-mail: telvak1@yahoo.com

МАСНЕНКО Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-7825-3871
e-mail: masnenko@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ДОНБАСУ В РЕЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ* (Марта Студенна-Скруква. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. – К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. – 410 с.)

Ім'я дослідниці Марти Студенної-Скрукви вже від кількох років добре знане в Україні як авторки першої польської монографічної праці про український Донбас. Її книга, що стала доопрацьованим варіантом захищеного у Познані докторату, доволі оперативно потрапила в поле зору українських істориків і була прорецензована на сторінках кількох періодичних видань**. Вочевидь, ці критичні відгуки привернули увагу до студії вихованки познанського історіографічного осередку, що мало наслідком реалізацію ідеї україномовного перекладу її книги. Цей задум за фінансової підтримки міжнародного фонду «Відродження» реалізувала «Лабораторія законодавчих ініціатив», що є одним із провідних аналітичних центрів України, який засновано у 2000 р. за ініціативи випускників Національного університету «Києво-Могилянська академія». На жаль, попри чималу актуальність проблеми, українське видання монографії фактично пройшло непоміченим,

* Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України (конкурсний проект № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)»).

** Тельвак В. Рец. на книгу: Marta Studenna-Skruckwa, *Українські Донбас. Oblicza tożsamości regionalnej*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, 307 s. // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 219-225; Telwak W. *Pierwsza polska książka o ukraińskim Donbasie (Marta Studenna-Skruckwa, Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, 307 s.) // Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin, 2014. – Volume VIII. – S. 558-564.*

так і не дочекавшись не тільки належного обговорення в середовищі фахівців (насамперед, істориків, політологів, соціологів та культурологів), але й взагалі жодної критичної рефлексії, ба, й навіть бібліографічної згадки. Заповнюючи цю лауну, звернемо увагу колег на ту важливу обставину, що написана до відкритої російської агресії книга М. Студенної-Скрукви дає багато цікавого компаративного матеріалу, що дозволяє не тільки перевірити влучність її спостережень, але й сконфронтувати його із сучасною ситуацією на Донбасі – як на українській, так і на окупованій його частинах.

Загалом, події останніх років перетворили проблему вивчення регіональних ідентичностей в Україні на доволі популярний дослідницький напрямок сучасної історіографії, де все частіше національне минуле пропонують розглядати крізь призму історії регіонів. При цьому, на жаль, історіографічний дискурс нерідко політизується – сучасні дискусії в українському суспільстві довкола проблем федералізації країни та необхідності посилення економічної та політичної самостійності регіонів певною мірою сковують обговорення подібних питань, змушуючи дослідників постійно враховувати їхню резонансність. Тому варто вітати зацікавленість польських колег проблемою формування сучасного українського суспільства крізь призму вивчення історичних передумов культурної, національної та економічної своєрідності Донбасу та підкреслити актуальність здійсненого познанською колегою дослідження. Сподіваємося, що її цікава та, як спробуємо показати нижче, змістовна студія, буде врешті помічена українськими дослідниками як проникливий погляд «з боку», що дозволить перейти на якісно новий рівень дискусій.

У вступній частині праці Авторка зосередилася на обґрунтуванні актуальності обраної теми, її меті та дослідницьких завданнях. Авторський наратив структурують два взаємопов'язані питання – в який спосіб історично зумовлена самотність Донбасу впливає на процес формування сучасного українського суспільства від моменту здобуття незалежності, а також як після 1991 р. в українському суспільстві сприймається багатоаспектна регіональна специфіка Донбасу. Також доволі багато уваги у вступі присвячено визначенню територіальних меж праці та поясненню обраної Авторкою методології дослідження, а також прийнятої термінології. Оскільки найбільшу складність очікувано викликало визначення поняття «Східна Україна», М. Студенна-Скруква цілком обґрунтовано обрала найбільш колоритний у національно-культурному плані та своєрідний у політичному сенсі східноукраїнський регіон – Донбас.

Якщо більшість визначених Авторкою базових понять роботи не викликають дискусій, звернемо увагу на неоднозначність запропонованого нею поняття «руська культура України» («ruska kultura Ukrainy»), котре виникає з усталеного в польській і українській мові розуміння етноніма «русин» як самоназви мешканців української частини населення Галичини аж до початку Першої світової війни. Відповідно похідний від нього прикметник «руський» польськими та українськими істориками узвичаєно сприймається як синонімічний українському населенню галицького краю. Більш відповідними, на нашу думку, тут були би або калька з української («rosijska») або з російської («russkaja») мов.

Схвалення заслуговують історіографічні пошуки Авторки – вона віднайшла та опрацювала солідний компендіум підставових для її теми текстів українських, польських, російських, американських і німецьких дослідників зі зрозумілим акцентом на працях останніх десятиліть. Водночас, з поля зору Авторки випали декілька важливих опрацювань українських учених періоду незалежності, котрі безперечно збагатили б її розуміння поставлених у книзі проблем. Згадаємо хоча б колективну монографію «Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні» (Львів, 2009), спеціальне число журналу «Схід-Захід» (Харків, 2008), а також праці О.Кокорської («Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х-30-ті роки ХХ ст.)»), О.Стяжкіної («Культурные процессы в Донбассе в 1960 - нач. 90-х гг.»), П.Тимофєєва («Пісенний фольклор робітничого середовища Донбасу (на матеріалі записів 20-х рр. ХХ ст.)»), Н.Малярчук («Росіяни в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.)»), А.Маргулова («Урбанізаційні процеси в Донбасі у 1861-1917 роках»), О.Обидьової («Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ століття»), Н.Шипік («Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943-1955 рр.»), Л.Тарасенко («Вплив підприємницької діяльності на соціальне розшарування

селянства Донбасу у 20-і рр. ХХ ст.)), С. Андросової («Культурні процеси в Донбасі в 20-30-ті рр. ХХ ст.») та ін. Відзначимо, що останні з названих робіт є захищеними в Україні дисертаційними працями, тож з їх змістом без великих труднощів можна було познайомитися за допомогою сайту Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

Значною повнотою також позначено огляд джерельної бази праці. Авторка цілком слушно сфокусувалася на науковій літературі свого предмету, розлогому соціологічному матеріалі, публіцистиці доби української незалежності, опублікованих документах, різнопланових нарративних джерелах, врешті – інтернет-ресурсах (с. 22-25). У підсумку, вказані джерела цілком уможливають реалізацію поставлених у монографії завдань.

Перший розділ книги має теоретично-історіографічний характер. Авторка, крізь призму сучасних націоналістичних концепцій, насамперед зосереджується на проблемі конструювання української національної ідентичності, слушно вказуючи, що цей процес є надзвичайно складним з огляду на численність суспільних сил, котрі зацікавлено приймають у ньому участь. Розглядаючи історичний аспект проблеми, дослідниця вірно відзначає етапність 1991 р., коли Україна здобула незалежність і з новою силою спалахнули дискусії про необхідність врахування специфіки етнічного та культурного обличчя її поодиноких регіонів у процесі формування української політичної нації. І в цьому плані найбільш емоційним є суспільне обговорення двох антагоністичних українських регіональних культур – галицької та донбаської. Феномен останньої, висновує М. Студенна-Скруква, насамперед полягає в тому, що населення Донбасу свою регіональну ідентичність вважає більш значущою від національної.

Як дає собі раду українська наука протягом останніх двадцяти років з проблемою узгодження загальнонаціонального історичного нарративу та його регіональних версій, Авторка демонструє в подальших частинах першого розділу. Це, на наш погляд, найбільш дискусійна частина роботи. М. Студенна-Скруква зосереджується на характеристиці головних напрямків української історіографії після 1991 р., якими, на її думку, є «національний» і «пострадянський». У подальшій частині праці авторка вказує також на існування «неотрадиційного напрямку української історіографії» (с. 51-55). На наше переконання, така класифікація не є вдалою, оскільки не відбиває реальний стан справ в українській гуманітаристиці. Насправді, тотальна більшість сучасних українських істориків – від Львова до Донецька – сповідують національний історіографічний канон, що є модернізованою версією спадщини чоловічих представників історичної науки початку ХХ ст. – Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського, які, відповідно, у своїх працях акцентували етнічний чи територіально-державницький чинники історичної еволюції українського народу. І навіть часто згадувані Авторкою лідери сучасної української науки – Наталя Яковенко та Ярослав Грицак – фактично достосовують розроблену М. Грушевським історичну схему до новітніх методологічних підходів.

Загалом, дослідники сучасної української історіографії, аналізуючи дискусію довкола проблеми шляхів конструювання національного гранд-нарративу, говорять про існування двох груп істориків – «традиціоналістів» та «ревізіоністів» (Г. Касьянов) чи «новаторів» (В. Яремчук). Перші відстоюють класичну лінійну схему націотворення. Другі натомість наполягають на модерності української нації та вказують на наявність розривів у процесі націотворення. Доволі докладно концептуальні засади двох напрямків і дискусії між їх представниками відображено в колективній монографії «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми» (Львів, 2004), що, на жаль, не потрапила в поле зору Авторки.

Також сумнівним виглядає твердження М. Студенної-Скрукви про домінування львівських істориків серед представників «національного» напрямку. Дослідниця навіть, цілком безпідставно, на нашу думку, львівський історіографічний осередок називає «львівською школою» (с. 56). Насправді, оцінки ключових подій національної історії, як і їхнє понятійне визначення (наприклад, згадане авторкою поняття «Визвольні змагання»), мало чим відрізняються в інтерпретаціях не тільки львівського та київського осередків, але й їхніх колег з Дніпропетровська, Харкова чи Донецька. Простежити регіональну

відмінність в інтерпретаціях національної історії складно також з огляду на значну мобільність багатьох українських істориків, котрі нерідко, викладаючи на провінційних університетах, працюють також в провідних академічних історичних інститутах в Києві (насамперед, в Інституті історії НАН України та Інституті української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського) та беруть участь в академічних видавничих проєктах. Більшість українських істориків, повторююся, сповідують модернізовану тією чи іншою мірою традиційну схему історії, в головних своїх моментах розроблену в першій третині ХХ ст.

Не погодимось і з твердженням Авторки, «що так сильно національно-орієнтована історія Галичини залишає на маргінесі альтернативні для українського національного проєкту рухи та ідеї, значущі в історії регіону, наприклад загальноруський рух (москвофільство)» (с. 61). Щоби зрозуміти безпідставність цієї тези, порадимо Авторці звернутися хоча б до ґрунтовних студій львівських дослідників Мар'яна Мудрого, Олени Аркуші та Олексія Сухого.

Про невдалість обраної Авторкою класифікації свідчить і її характеристика «пострадянського» напрямку. Адже єдиний названий в розділі її представник – Петро Толочко в своїх поглядах апелює до не менш традиційного в українській національній історіографії погляду на давньоруську цивілізаційну спадщину, розроблену іншим визначним (поряд із М. Грушевським) представником київської школи Володимира Антоновича – Дмитром Багалієм ще протягом першої третини ХХ ст. Проросійські ж акценти поглядів П. Толочка на інші періоди українського минулого, про які згадує Авторка, варто приписати, на нашу думку, радше впливам поширеної на Наддніпрянщині малоросійської ідеології, аніж симпатіям до концептуальної спадщини радянської науки. «Малоросійство» також цілком добре пояснює проросійську публіцистику Дмитра Табачника – цілком кон'юнктурну, адже, як це не парадоксально, в своїх історичних працях колишній міністр освіти (фаховий історик, доктор історичних наук) цілком наслідував тези прихильників «національного» напрямку.

Загалом же, на нашу думку, Авторці в першому розділі варто було порівняти ідеї представників «національного» напрямку з концепцією Павла Магочія, котрий в праці «Історія України» чи не вперше запропонував регіональний погляд на український гранд-наратив. Натомість, у тексті розділу праця П. Магочія навіть не загадана, хоча М. Студенна-Скруква широко послуговується нею при розгляді інших проблем.

Закінчує перший розділ аналіз проблеми існування в Україні двох ідейних полюсів, котрі витворюють відмінні концепції української національної ідентичності – Галичини та Донбасу. При цьому головною тезою національного проєкту Донбасу є формування новочасного українського народу на підставі засади громадянства. В цьому контексті, слушно твердить М. Студенна-Скруква, в процесі формування загальноукраїнської спільноти більше значення мають політичні та економічні зв'язки, тоді як етнічні та культурні належать до приватної сфери.

У цій частині роботи ми хотіли б піддати глибокій дискусії тезу Авторки про «слабкість» центру (Києва), за впливи на який нібито ведуть постійну боротьбу еліти Галичини та Донбасу. Значним спрощенням на нашу думку, є переконання дослідниці, що «сам Київ ані не генерує власного проєкту, ані також не сприяє налагодженню діалогу між уже існуючими проєктами» (с. 89). Якщо заглибитись в недалеку історичну ретроспективу, то можна із впевненістю сказати, що так званий «галицький проєкт України», як це розуміє Авторка, в засаді своїй є Наддніпрянським інтелектуальним витвором, адже його генераторами виступили київські інтелектуали Володимир Антонович, Олександр Кониський та їхній ідейний учень Михайло Грушевський. Лише через неможливість реалізувати цей проєкт в Центральній Україні в умовах дискримінаційної національної політики царату, він був перенесений в Галичину, де ліберальні умови конституції Австро-Угорської імперії уможливили вільну національну працю українцям. Та за перших же ознак лібералізації політичної ситуації на Наддніпрянщині, як це було в 1905-1907 рр., 1917-1921 рр. і потім починаючи від 1991 р., цей проєкт абсолютно природно «приживався» в Центральній Україні. Галичина, на нашу думку, виступала в українській історії своєрідним

«ідейним резервуаром», в якому національний проєкт, вироблений у Києві, чекав на кращі часи, забарвлюючись, зрозуміло, в тони регіональної специфіки. Підтверджують цей погляд і сучасні соціологічні дані, адже тотально здомінована в останні роки економічно і адміністративно елітами Східної України центральна частина нашої держави традиційно симпатизує проукраїнським національним політичним силам.

До дрібної фактологічної помилки цього розділу віднесемо традиційне в західній українистиці величання Михайла Грушевського «першим президентом Української Народної Республіки». Як відомо, прийнята у квітні 1918 р. Конституція УНР не передбачала посади президента, а в історіографії міф про президентство М. Грушевського утворився та поширився на хвилі вшанування його пам'яті після трагічної смерті в 1934 р.

Наступні три розділи Авторка присвячує всебічному аналізу регіональної специфіки Донбасу. Цей аналіз слушно здійснено в хронологічному порядку, хоча його вісь складають декілька вибраних ключових проблем. Насамперед, дослідниця зосереджується на осмисленні феномену «російської» культури України, яка розуміється як матеріальна та духовна спадщина українського суспільства, котра сформувалася під безпосереднім російським цивілізаційним впливом та артикулювалася російською мовою на українсько-російському етнічному і культурному прикордонні. В історичній ретроспективі Авторка відтворює процес колонізації українських степів від козацьких часів і до доби модернізаційних змін, що наступила на зламі ХІХ-ХХ ст. У підсумку, інтенсивні міграційні процеси створили специфічну етнічну структуру регіону, котру, слідом за українськими дослідниками, названо українсько-російською домінуючою коаліцією.

Далі М. Студенна-Скруква аналізує процес встановлення контролю держави над Донбасом в роках російської революції та громадянської війни. В цій частині праці увагу присвячено проблемі обговорення місця Донбасу в концепціях чоловічих представників українського національного руху в перших десятиліттях ХХ ст. Також доволі докладно відтворено вплив радянської держави на міжетнічні взаємини в регіоні. Завершують розділ цікаві авторські розважання над сьогоденням статусу «російської» культури на Донбасі, підкріплені даними різнопланових соціологічних досліджень і численними матеріалами проведених Авторкою інтерв'ю.

В центрі авторської уваги в третьому розділі перебуває шахтарська культура Донбасу, котра розглядається як у вимірі щоденності, так і вищих проявів духовних потреб людини. В хронологічному ключі Авторка поступово відтворює еволюцію культурного обличчя краю від другої половини ХІХ ст., коли Донбас символізувала «баракова культура», через радянську добу, в пропаганді якої шахтарський край був презентований як своєрідна «вітрина соціалізму» до останнього двадцятиліття, коли донецький регіон характеризує надзвичайно глибока соціальна диференціація та перманентні ностальгійні настрої за радянським минулим. Відзначимо, що складний аналітичний матеріал, представлений у цьому розділі, Авторка доволі вміло ілюструє добре підібраним фольклорним матеріалом, що дозволяє відчутти колорит досліджуваного регіону. Надзвичайно важливою стороною цього розділу є також проведені Авторкою численні паралелі та порівняння економічних і культурно-соціальних процесів, що відбувалися на Донбасі та в шахтарських осередках польського Шльонська. Підкреслимо, що це перші в історіографії настільки докладні порівняння.

Поряд із цим, хотілося б відзначити не зауважену Авторкою цікаву тенденцію в культурному житті Донбасу кінця 90-х років, пов'язану з намаганням його еліт віднайти та експонувати суто українську національну складову в культурній поліфонії регіону, доводячи тим самим його право на рівний культурний діалог з Києвом. Тут ідеться в першу чергу про започаткування традиції вшанування пам'яті одного з лідерів українського дисидентського руху Василя Стуса, який більшу половину свого життя провів на Донбасі. Певний час навіть обговорювалася ідея присвоїти його ім'я Донецькому національному університету. Названу тенденцію ілюструє також вшанування іншої видатної для української пісенної культури постаті і уродженця Донецька – оперного співака Анатолія Солов'яненка, якому на одній з центральних площ Донецька було встановлено позолочений пам'ятник, на п'єдесталі якого були викарбувані слова «Гордість України – Анатолій

Солов'яненко – «Шахтарський Герцог»». Взагалі, доволі цікаво, на нашу думку, було б простежити політику пам'яті влад місцевих громад Донбасу в останнє двадцятиліття за змінами назв вулиць і встановленням нових пам'ятників, адже відображена в них специфіка регіонального «героїзму» є одним із найпотужніших способів презентувати місцеві особливості, викликати емоційне відчуття та переживання належності до місцевої спільноти і водночас вписати цю спільноту до ширшого – національного чи державного контексту. Відзначимо, що пам'ятники Донецька істотно відрізняються від пам'ятників інших міст, наприклад від київських, насамперед акцентуванням різного роду фізичної праці, що є черговим доказом наявності в регіоні власної ідентичності.

Четвертий розділ відведено аналізу складної проблеми сепаратистських тенденцій, обговорення можливості яких розпочалося на Донбасі в період розпаду Радянського Союзу і надзвичайно загострилося зараз. Авторка слушно відзначила, що саме Донбас, поряд із Кримом, сприймається в українському суспільстві як регіон, від еліт та російської етнічної меншини якого можна очікувати ірредентистських рухів в сторону Росії. Залучивши цікавий соціологічний матеріал, Авторка, на нашу думку, зробила цілком обґрунтований висновок, що сепаратизм на Донбасі варто розуміти радше як критичний стосовно до суспільно-культурних реалій сучасної України дискурс, в котрому актуалізована певна форма бунту російськомовних українців; як своєрідну ідею, котра символічно компенсує мешканцям регіону статус культурного підпорядкування Києву.

У висновках до монографії, у розрізі цілої теми, узагальнено головні особливості регіональної ідентичності Донбасу та визначено вплив випродукованих його елітами символів і міфів (у першу чергу міфу сепаратизму) на сучасний національний дискурс в Україні. На нашу думку, у цій підсумковій частині праці доцільним було би також окреслити перспективні напрямки подальшого вивчення регіональних особливостей донецького регіону та їх впливу на загальноукраїнські націотворчі процеси.

Загалом, М. Студенна-Скруква провела глибоке наукове дослідження та отримала нові якісні результати, що мають поважну новизну та дозволяють суттєво доповнити наші уявлення щодо особливостей етнічних процесів на Донбасі та їх впливу на формування української політичної нації в останнє двадцятиліття. Водночас, відзначимо численні технічні помилки в тексті праці при передачі титулів використаних праць кирилицею. Втім, вказані нами вище дискусійні моменти та помічені недоліки суттєво не впливають на загальний високий рівень монографії, яка відноситься до оригінальних історіографічних студій. Переконані, що книга Марти Студенної-Скрукви займе важливе місце в сучасних дискусіях довкола проблем обговорення регіональних ідентичностей в Україні.

